

*Коломієць Н. Є.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української та зарубіжної літератур
Криворізького державного педагогічного університету**Яременко Н. В.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української та зарубіжної літератур
Криворізького державного педагогічного університету*

РІЗДВЯНА ТЕМА В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ДИТЯЧІЙ ПРОЗІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ: КОНЦЕПЦІЯ МІСТИЧНОГО

Анотація. У статті зроблено спробу дослідити концепцію містичного у творах різдвяної тематики для дітей та юнацтва вітчизняних і зарубіжних письменників XIX – початку XX століть. Встановлено, що у творах різдвяної тематики містичне насамперед обумовлене часовою маркованістю, приналежністю до свята, синкретичний зміст якого знаходить свої витoki в дохристиянській традиції. Цей період у свідомості людей асоціюється з взаємиченням, проявами надприродного.

Із XIX століття різдвяно-новорічна тема порушувалася в дитячій прозі різних національних літератур: українській (оповідання «Морозенко» Панаса Мирного, «Ялинка» М. Коцюбинського та ін.); німецькій (повість-казка «Лускунчик та Мишачий король» Е. Гофмана; казки «Ялинка», «Снігова королева» Г. Андерсена та ін.); англійській (повістях «Різдвяна пісня в прозі», «Цвіркун у запічку» Ч. Дікенса та ін.) тощо. Містичне в літературі XIX століття виходить на новий рівень, набуває різноманітних художніх форм у порівнянні з добою Просвітництва, основою якої були категорії раціонального та логічного.

Художній доробок прозаїків засвідчив, що однією з доміант різдвяних історій є відтворення сподівань людей на поліпшення різних життєвих сфер. Соціальний аспект різновекторно осмислюється в більшості аналізованих творів. Містичне сприяє вираженню можливості духовної трансформації особистості; підсиленню трагізму, зумовленого загибеллю молодих людей; утвердженню ідей гуманізму та істинних цінностей тощо. Ірраціональний світ творів спирається на нижчу міфологію. Містичні елементи аналізованих текстів продукують особливу емоційну тональність, зацікавлюють юного читача потаємним та недосяжним. Уведення надприродного в художню структуру творів дозволяє авторам вплинути на формування морально-етичних орієнтацій читача-дитини.

Ключові слова: мала проза, жанр, оповідання, стиль, містичний елемент, містичне, надприродне, сакральний час, різдвяні історії.

Постановка проблеми. Одним із актуальних напрямів, до яких звернено увагу сучасного літературознавства, є питання художньої специфіки різдвяних оповідань. Святкова художня традиція у творах для дітей та юнацтва українських і зарубіжних письменників формується з XIX століття. Характерними

особливостями текстів, у яких передано атмосферу різдвяно-новорічних свят, є подієва співвіднесеність із сакральним періодом, щасливе закінчення, вираження моральних цінностей та загальнолюдських ідеалів, введення містичних елементів тощо. Моделювання художнього світу цілої низки різдвяних оповідань базується на інтерпретації містичного як реальності, що є еквівалентною навколишній дійсності, попри її ірраціональні прояви. Як стверджують О. Горбонос, А. Карюхіна, апеляція письменників «<...> до містики є скоріше явищем закономірним, аніж спонтанним, адже містика – це одна із реальностей світу, який оточує людину, і є складовою її світовідчуття [1, с. 7]. У творах різдвяної тематики містичне передусім пов'язане з часовою маркованістю. Із XIX століття ця тема осмислювалася в прозових творах для дітей та юнацтва різних жанрових модифікацій та національних літератур:

- українській (оповідання «Морозенко» Панаса Мирного, «Ялинка» М. Коцюбинського та ін.),
- німецькій (повість-казка «Лускунчик та Мишачий король» Е. Гофмана, казки «Ялинка», «Снігова королева» Г. Андерсена та ін.),
- англійській (повістях «Різдвяна пісня в прозі», «Цвіркун у запічку» Ч. Дікенса та ін.),
- французькій (новела «Різдвяна казка» Гі де Мопассана та ін.) тощо.

Ця ж тема актуалізується й сучасними митцями, набуваючи різних художніх форм втілення та маючи спільний часовий маркер. Низка творів має близьку за емоційним наповненням атмосферу святковості та чудес. Особливості моделювання художнього світу різдвяних оповідань обумовлені традиційним баченням зимових свят як магічного етапу, що сповнює життя дивовижними подіями; релігійним поглядом на Різдвяну ніч як чудо народження; закоріненим у міфологію трактуванням цих днів як можливості для розгулу нечисті. Цей сакральний час у свідомості людей пов'язаний із взаємиченням, містицизмом та проявами надприродного.

Вивчення концепції містичного в різдвяних оповіданнях обумовлено потребою сучасного літературознавства з'ясувати особливості художнього трактування свята, розкрити художні прийоми актуалізації ментальної пам'яті людства в літературі для дітей та юнацтва, що дозволить виразити особливості

творчих пошуків митців у контексті осмислення сакральної семантики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До вивчення питання художньої специфіки різдвяних оповідань нині звертаються вітчизняні та зарубіжні літературознавці. Генезис цього жанру, специфіку хронотопу досліджували І. Буркут [2], О. Колінько [3] та ін. На наявність у текстах різдвяних творів фантастичних або містичних елементів вказували О. Колінько [4], О. Кравець [5], та ін. І. Соловцова, О. Якименко [6], В. Добродій [7], Т. Данилюк-Терещук [8] та ін. вивчали художні особливості різдвяних історій у творчості окремих авторів. Переважна більшість науковців відзначає, що різдвяні твори мають специфічні риси, як-от: втілення ідеї трансформації світу на засадах гуманізму; щасливий фінал, оскільки Різдво асоціюється в людей із можливістю чуда, наявність загадкових модифікацій, метаморфоз, на які впливають надприродні сили. Однак концепція містичного в прозових творах різдвяної тематики для дітей та юнацтва вітчизняних і зарубіжних письменників залишається недостатньо вивченою.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати концептуальні особливості містичного в прозових творах різдвяної тематики для дітей та юнацтва.

Виклад основного матеріалу. Культурно обумовлене сприйняття Різдва, що базується на прадавніх уявленнях, релігійних канонах та міфологічних первнях, є близьким для багатьох народів світу та традиційно пов'язує цей день з оновленням, потенцією розвитку та надіями на покращення різних сфер життя. Л. Сорочук, досліджуючи українську та європейську практику різдвяно-новорічних святкувань, вказала на їхню етнографічну різноманітність та відзначила спільне, що базується на архетипних уявленнях, відстежила джерела традиції співу пісень у ці дні: «Європейські звичаї колядування закорінені в римських величальних новорічних гімнах. Це коріння сягає тих далеких часів, коли Європа ще не була християнською» [9, с. 135]. Традиції святкування Різдва, звичаєво-обрядові дієства в різних народів мають багато спільного, що виходить за етнічні та національні межі, та закорінено в міфореалістичну свідомість.

Апеляція до подібних ментальних матриць у провідній темі художніх творів сприяє наповненню текстів сакральним змістом. Семантика цього свята як часу, що уможливило незвичайні події, знаходить свою художню реалізацію в літературних творах різних народів. Т. Данилюк-Терещук відзначає, що «Різдяні оповіді» Ч. Діккенса, англійського письменника доби Вікторіанства, стали «<...> визначальними для нової жанрової ідентичності» [8, с. 12] літературного різдвяного оповідання. Дослідниця стверджує, що поступово твори цієї тематики з'явилися і в українській літературі: «Від середини XIX – початку XX ст. цей жанр активно освоюють Олена Пчілка, І. Франко, В. Стефанік, Леся Українка, С. Васильченко, Г. Хоткевич, Грицько Григоренко, М. Обачний та ін. Талановиті митці знаходили в різдвяному оповіданні нові та цікаві можливості для втілення своїх творчих задумів» [8, с. 12].

Слід відзначити, що містичне у літературі XIX століття набуває нових конотацій після епохи Просвітництва, яка на перший план висувала категорії раціонального та логічного. Відтворення надприродного «<...> змінюється відповідно до розширення поняття особистості й рефлексії про неї», воно «<...> інтелектуалізується, гуманізується й аксіологізується» [10, с. 119].

Містичні елементи є вагомим складовим творів різдвяної тематики. Прояви надприродного, починаючи від релігійного трактування дива народження Христа, наповнюють художній зміст більшості текстів. Однією з домінант різдвяних історій є відтворення надій та уповань людей на покращення різних сфер життя, утвердження гуманістичних ідеалів у соціумі. У повісті Ч. Діккенса «Різдвяна пісня в прозі» часопросторова організація, специфіка якої обумовлена приналежністю до свята, дозволила автору ввести в художню структуру творів образи духів, примар, змістити часові площини. Уявно-міграційні візії містичного змісту сприяють утвердженню гуманістичного ідеалу. Міфологічні образи Духів Різдва виявляють здатність перенести людину з реальності в неіснуючий локус, пробудити природне милосердя та моральні якості Скруджа. Це обумовлює процес трансформації персонажа від людиноненависництва до людинолюбства (нетерпимість до бідних переросла в співчуття, помста – в прощення, егоїзм – в альтруїзм).

Синтез реального та надзвичайного стає можливим у творі завдяки введенню картин сновидінь. Митець наголошує на глибині сну («<...> він заснув мертвецьким сном» [11, с. 58]); фізіологічних («Скруджа затрусило як у лихоманці» [11, с. 59]) та психічних («<...> воно здавалося йому страшнішим від цілої дюжини примар <...> мимохідь із жахом подумав» [11, с. 59]) станах; ірраціональному походженню видінь («<...> лежачи на своєму ліжку, був ніби в самому центрі плями червонуватого світла, яке заструменіло невідь звідки, щойно годинник пробив першу» [11, с. 59]).

Містична історія потойбічного каяття, митарств і поневірянь душі Марлі, його бажання морального очищення виявилася стимулом для культурного самоствердження головного персонажа. Сцени страждань померлих поєднуються з моралізарством автора, яке спрямовано на викриття помилок живих людей: «Він побачив сонми примар. Із жалібними криками й стогонами вони неспокійно носилися в повітрі туди-сюди, і всі, як і дух Марлі, були в ланцюгах <...> Усім цим духам дуже хотілося втрутитися в справи смертних і принести добро, але вони вже втратили цю можливість навіки, і саме це й було причиною їхніх мук» [11, с. 57]. Концепція містичного в цьому творі спрямована на утвердження ідеї морального переродження особистості. А Різдво в етиці митця – це відправна точка народження нової людини, або його духовно-морального відновлення.

Спільним прийомом для творів «Різдвяна пісня в прозі» Ч. Діккенса та «Лускунчик і Мишачий король» Е. Гофмана є застосування прийому сну, який дозволив пояснити переплетіння реального та містичного. У казці німецького письменника-романтика дива, що відбуваються, містять елементи перетворень, фантастичних пригод. Явище двосвіття, характерне для творчості митця, увиразнило неідеальність реальності, протиставивши їй моральні домінанти містичного світу. Усе це дозволило автору ввести дидактичні відступи, які акцентують на загальнолюдських цінностях доброти та взаємопідтримки.

В українських прозових творах різдвяно-новорічної тематики, що увійшли в коло дитячого читання в XIX – на початку XX століть акцентовано на соціально-психологічному («Ялинка» М. Коцюбинського, «Морозенко» Панаса Мирного), національному («Дим (Різдвяна казка)» В. Винниченка та ін.), морально-етичному («Сосонка» Олени Пчілки) векторах. В оповіданнях М. Коцюбинського та Панаса Мирного

виразно постає соціальний аспект повсякдення. Митцями відтворено злиденне існування бідних селянських родин, матеріальні нестатки. Містичне є складовою частиною художнього світу твору «Морозенко» Панаса Мирного. Площину невидимого репрезентовано надприродними сутностями, що беруть початок із фольклору (образ Морозенка, Віхала), і персонафікованими образами сніжинок та інею. Катря лякала Морозенком свого семилітнього сина, який вирішив іти за п'ять верст до хрещеного батька посипати на Новий рік. Жінка розповідала, що він має очі з криги, холодом дихає та снігом встилає шлях. Як Василька (персонажа з оповідання «Ялинка» М. Коцюбинського), так і Пилипка бідність та соціальна невлаштованість родини штовхає в далеку дорогу в завірюху. Дитяча фантазія трансформує незбагнений світ природи, коли ліс ввижається «<...> темним срашилом з чорними корявими ногами» [12, 252], кінцівкам якого не було ліку; вигуки сови та сича сприймаються за регіт Морозенка; галявина вбачається його горницею тощо. Зміна свідомості від переохолодження та втоми обумовлює видіння, що супроводжується дивовижними візуальними ефектами, танцями, співами та розмовами сніжинок, крутінням інею, музичним супроводом цвіркуна.

Схожі картини малює уява головного персонажа оповідання «Ялинка» М. Коцюбинського, коли хлопчик везе деревце пану: «<...> здорові кострубаті дуби стояли в лісі, мов страховища, і звідусюди простягали до нього цупкі чорні гілки. Василькові здалося, що то мерці, закутані білим покривалом, простягають до нього свої руки» [13, с. 13]. Як стверджує Н. Коломієць, сфера містичного суб'єктами творів «трактується як достеменна реальність, що втілюється в дивних формах, набуває ознак непояснюваності, моторошності, неосяжності тощо. Твори містичного звучання в реципієнта викликають відповідний почуттєвий резонанс, психічне напруження» [14, с. 194].

Панас Мирний не тільки художньо передає галюциногенні візії дитини, а й простежує фізіологічні зміни (що відбуваються від виснаження та зниження температури тіла) від сонливості до повного обмороження: «Йому було так хороше. Холоду він не почував, руки й ноги терпли-німіли, неміч чи сон колихав його стиха...» [12, с. 256], «<...> голова ходором заходила, посипались іскорки з очей і разом все перед ним освітилось» [12, с. 257], «Загуло в Пилипка у вухах, тисяча свічок засвітило в очах, і він побачив дідугана Морозенка» [12, с. 257], «Не зітхнув Пилипко, не струснувся!.. Все в йому й кругом його затихло, покритися темним холодним спокоєм...» [12, с. 257]. Опис цих трансформацій надає оповіді додаткового емоційного навантаження. Психологічний портрет хлопчика увиразнює осмислення автором теми нездійсненої мрії. Остання думка Пилипка при свідомості була: «Докажу-таки матері, що Мороза її не злякавсь. Не страшний він мені, хоч спершу було наче страшно. А тепер... ні! не боюсь... не страшний» [12, с. 256].

У фольклорному стилі, використовуючи засіб психологічного паралелізму, митець віщує недобрі новини для села: «Вже білий світ носився понад землею; надумалось сонце вставати й послало вперед себе аж два червоні стовпи. Стоять вони на краю неба, піднялися високо вгору, бувають своїм червоним світом, пророкують людям щось лихе на сьогодні...» [12, с. 257]. Ці явища природи передвіщають катастрофу. Вони сприймаються людьми як містичний знак, провісник біди. Коли сусіди знайдуть замерзлим в лісі Катрю та хлопчика, дід згадає цю прикмету: «Недаром сонце всі оці дні такі стовпи ставило <...>

Шкода молоді сили – подавив мороз» [12, с. 260]. Соціальна оцінка подій завершує твір. Фрази сусідів («Та й краще! <...> Не задавив би мороз, то голод догриз!» [12, с. 260], «Не жалкуйте, діду, малого: раніше вмерло, менше горя знатиме!» [12, с. 260]) драматизують фінал, наголошують на антигуманності світу, в якому смерть молодих людей сприймають як вирішення проблем.

Згідно з авторським визначенням жанру твір «Дим» В. Винниченка є різдвяною казкою. Митець на початку тексту апелює до уявного читача, використовуючи сакральний час Різдва як період для прослуховування казок. Основний текст твору порушує філософські, національні, морально-етичні питання через міфологічні образи Назад і Вперед, які є синами Життя.

Висновки. Різдвяно-новорічна тема актуалізувалася в дитячій прозі XIX століття. Прикладами можуть бути твори українських («Морозенко» Панаса Мирного, «Ялинка» М. Коцюбинського та ін.), німецьких («Лускунчик та Мишачий король» Е. Гофмана, «Ялинка», «Снігова королева» Г. Андерсена та ін.), англійських («Різдвяна пісня в прозі», «Цвіркун у запічку» Ч. Діккенса та ін.) митців. Особливістю моделювання художньої картини світу в них є введення надприродних, ірраціональних елементів. Концепція містичного обумовлена передусім зверненням до часу різдвяних свят, що надало художньої переконливості незвичайним подіям, переміщенню в просторі, введенню в систему образів представників невидимого світу, розширенню обширів твору за рахунок неіснуючих локацій.

Одним із засобів реалізації містичного ракурсу творів є сновидіння. У повісті «Різдвяна пісня в прозі» Ч. Діккенса сон сприймається головним персонажем як потрясіння, вплив якого стимулює внутрішні трансформації, стає головною умовою розвитку особистості. В оповіданні «Морозенко» Панаса Мирного та казці «Лускунчик і Мишачий король» Е. Гофмана відтворено сни-заспокоєння. У творі українського письменника видіння характеризується передсмертними галюциногенними складовими, а в казці німецького письменника-романтика має чарівні властивості. Модус містичного в усіх аналізованих творах спрямований на увиразнення потреби покращення різних сфер життя, утвердження гуманістичних ідеалів у соціумі.

Література:

1. Горбонос О., Карюхіна А. Містичний світ як складова простору художньої літератури: історико-культурологічний аспект. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. 2015. № 1(9). С. 6–10.
2. Буркут І. Співвідношення фантастичного та реального у різдвяних оповіданнях. *Літературознавчі обрії*. 2014. Вип. 20. С. 223–225.
3. Колінько О. Неймовірні дива різдвяних історій. *Philological sciences, intercultural communication and translation studies: an experience and challenges* : conference proceedings, April 23–24, 2021. Vol. 2. Czestochowa : Baltija Publishing, 2021. P. 12–16.
4. Колінько О. Різдвяні історії: між дивом і реальністю (на матеріалі зарубіжної та української літератури). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія : Філологія. Журналістика. 2021. Т. 32 (71). № 3. Ч. 2. С. 171–178.
5. Кравець О. Архетип різдвяної казки в українській та хорватській інтерпретаціях. *Султанівські читання*. 2021. Вип. 10. С. 95–103.
6. Соловцова І., Якименко О. Жанрова специфіка «Зозулі» Андре Моруа. *Fundamental And Applied Researches : Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи*. Банська Бистриця – Баку – Ужгород – Херсон – Кривий Ріг : Посвіт, 2019. С. 223–226.

7. Добродій В. Жанрові особливості різдвяного оповідання Дзвінки Магіяш «Різдво брата Заїки». *Синопсис: текст, контекст, медіа*. 2019. № 25. С. 40–47.
8. Данилюк-Терещук Т. Різдвяні оповідання Модеста Левицького. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Модест Левицький в історії України і Волині та проблеми формування інтелектуальної еліти* : матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження відомого українського письменника, педагога, державного і громадського діяча Модеста Левицького (1866–1932), Луцьк, 15–16 грудня 2016 р. Вип. 60. Луцьк, 2016. С. 12–15.
9. Сорочук Л. Символіка Різдва: українська самобутність та світова практика. *Україна в етнокультурному вимірі століть*. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. С. 132–139.
10. Шалагінов Б. Німецький романтизм і містичне. *Поетика містичного* : колективна монографія / упоряд. О. Червінської. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2011. С. 117–161.
11. Діккенс Ч. Різдвяні пісні. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. 464 с.
12. Мирний Панас. Зібрання творів : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1968. Т. 1 : Повісті та оповідання. 558 с.
13. Коцюбинський М. Подарунок на іменини : Оповідання, новели, повісті. Київ : Веселка, 1989. 335 с.
14. Коломієць Н. Мала проза Гі Де Мопассана: образно-стильові модули містичного. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Філологія. 2024. № 66. С. 194–197.

Kolomiets N., Yaremenko N. The Christmas theme in Ukrainian and foreign children's prose: the concept of the mystical

Summary. The article attempts to investigate the concept of the mystical in the Christmas-themed works for children and youth of domestic and foreign writers of the 19th and early 20th centuries. It has been established

that in works of Christmas themes, the mystical is primarily due to the temporal marking, belonging to the holiday, the syncretic content of which finds its origins in the pre-Christian tradition. People associate this period with mystery and manifestations of the supernatural. Similar signs acquire artistic expression in works for children and youth. Starting from the 19th century, the Christmas and New Year theme was discussed in children's prose of various national literatures: Ukrainian (the story «Morozenko» by Panas Myrny, «The Christmas Tree» by Mykhailo Kotsiubynskyi, etc.); German (the story-tale «The Nutcracker and the Mouse King» by E. Hoffmann; the fairy tales «The Christmas Tree», «The Snow Queen» by H. Andersen, etc.); English (in the stories «A Christmas Carol in Prose», «Cricket in the Pastry» by C. Dickens, etc.), etc. The mystical in the literature of the 19th century (from the era of romanticism) reaches a new level, acquires various artistic forms in comparison with the Age of Enlightenment, which was based on the categories of rational and logical.

The artistic output of the novelists proved that one of the dominant features of Christmas stories is the reproduction of people's hopes for the improvement of various spheres of life. The social aspect is understood in various ways in most of the analyzed works. The mystical contributes to the expression of the possibility of personal transformation, to the strengthening of the tragedy of the deaths of young people, to the affirmation of the ideas of humanism and true values. The irrational world of the works rests on a lower mythology. The mystical elements of the analyzed works produce a special emotional tonality, interest the young reader in the secret and unattainable. The introduction of supernatural elements allows the authors to influence the formation of moral and ethical orientations of the child reader.

Key words: short prose, genre, storytelling, style, mystical element, mystical, supernatural, sacred time, Christmas stories.